

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΦΑΡΜΑΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΔΟΣΕΩΝ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΑΠΟ ΠΛΕΥΡΑΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΑΣ

Γενικό πλαίσιο

Το παρόν άρθρο επισκόπησης εκπονήθηκε για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Οργανισμού για την Ασφάλεια και την Υγεία στην Εργασία (EU-OSHA). Απορρέει από την ανάγκη προσδιορισμού και κατανόησης των «αναδυόμενων κινδύνων» που σχετίζονται με την ασφάλεια και την υγεία στον χώρο εργασίας. Ο κίνδυνος που δημιουργείται από τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στον χώρο εργασίας ήδη επισημάνθηκε στο έγγραφο με τίτλο «Διερεύνηση των προοπτικών των νέων και αναδυόμενων κινδύνων που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες έως το 2020» (EU-OSHA, 2014). Ένα αρχικό άρθρο επισκόπησης με τίτλο «Κριτική παρουσίαση θεμάτων για το μέλλον της εργασίας: φάρμακα βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων» ανατέθηκε στο Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ πριν από δύο έτη (EU-OSHA, 2015). Προσέφερε μια λεπτομερή εισαγωγή στα βασικότερα φάρμακα που σχετίζονται με την βελτίωση των επιδόσεων, τις μέχρι σήμερα γνώσεις σχετικά με την επικράτηση της χρήσης τους και τις σχετικές μεθοδολογικές δυσκολίες όσον αφορά την ποσοτική μέτρηση της χρήσης τους, τις πιθανές επιπτώσεις επί των εργαζομένων, ποια ζητήματα θα μπορούσαν να εξεταστούν από τους εργοδότες, τους εμπειρογνώμονες στον τομέα της ασφάλειας και της υγείας, και τους αρμόδιους για την χάραξη πολιτικής όσον αφορά τους κινδύνους που συνεπάγεται η χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στον χώρο εργασίας. Το 2017, ο EU-OSHA κάλεσε τους συντάκτες του ως άνω άρθρου από το Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ να εξετάσουν περαιτέρω το ζήτημα, και από τις σχετικές εργασίες προέκυψε το παρόν συμπληρωματικό άρθρο. Το άρθρο σκοπεί να παράσχει μια επικαιροποίηση σχετικά με τις πρόσφατες εξελίξεις ως προς τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων. Περαιτέρω διευρύνει τις βάσεις που τέθηκαν με την πρώτη έκθεση, μέσω της εξέτασης των συγκυριακών παραγόντων που δύνανται να ωθήσουν ή να προδιαθέσουν τους εργαζομένους στη χρήση των εν λόγω φαρμάκων, σε συνδυασμό με την εξέταση των επιπτώσεων για τη διοίκηση και τους αρμόδιους χάραξης πολιτικής όσον αφορά τα σχετικά ζητήματα στον τομέα της ασφάλειας και της υγείας. Προσδοκείται ότι θα ενθαρρυνθεί η συζήτηση στην κοινότητα της ασφάλειας και υγείας στην εργασία και εντός του ευρύτερου πεδίου της παρακολούθησης και χάραξης πολιτικών σχετικά με τα ναρκωτικά.

Εισαγωγή

Η αρχική έκθεση εστίασε στον προσδιορισμό των βασικών όρων και συζητήσεων σχετικά με τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων, μέσω της εξέτασης τριών βασικών ουσιών: Ritalin (μεθυλφαινιδάτη), Provigil (μοδαφινίλη) και Adderall (άλατα αμφεταμίνης), τα οποία κρίθηκαν ως τα φάρμακα που συνδέονται συχνότερα με την βελτίωση των νοητικών λειτουργιών και επιδόσεων. Στο παρόν άρθρο διευρύνουμε το πεδίο εξέτασης των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων εξετάζοντας μια σειρά άλλων ουσιών, κατόπιν σχετικών συζητήσεων εντός της επιστημονικής κοινότητας και σε ευρύτερο πλαίσιο στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ενδεικτικώς αναφέρονται η ιδέα της «μικροδόσης» παραισθησιογόνων ουσιών όπως το LSD (διαιθυλαμίδιο του λυσεργικού οξέος) για την ενίσχυση της δημιουργικότητας μεταξύ των σχεδιαστών λογισμικού, η χρήση ουσιών όπως οι β-αποκλειστές για την ενίσχυση της αυτοπαρουσίασης κατά την εκτέλεση της εργασίας, καθώς και η χρήση ενός ευρύτερου φάσματος ουσιών όπως το Noopept (αιθυλεστεράς N-φαινυλακετυλ-L-προλυγλυκίνης) καθώς και λοιπά φάρμακα που χαρακτηρίζονται ως «νοοτροπικά»¹, τα οποία θεωρούνται ότι βελτιώνουν τις νοητικές λειτουργίες.

¹ Νοοτροπικά - φάρμακα, συμπληρώματα και διατροφικά προϊόντα που βελτιώνουν πτυχές της νοητικής λειτουργίας (π.χ. μνήμη, κίνητρα, προσοχή). Ο όρος επινοήθηκε το 1972 από τον Corneliu Giurgea από το συνδυασμό των ελληνικών λέξεων «νους» και «τρέπω».

Η πρώτη έκθεση εστίασε στην παροχή του πραγματικού πλαισίου για την κατανόηση των συχνότερα χρησιμοποιούμενων φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, μέσω της σύνοψης των επιστημονικών τεκμηρίων σχετικά με τις ιδιότητες και παρενέργειες των εν λόγω φαρμάκων και, ως εκ τούτου, τα επακόλουθα ζητήματα ασφάλειας και υγείας. Το εν λόγω ζήτημα προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία, καθώς κανένα φάρμακο δεν έχει λάβει ιατρική έγκριση για τη χρήση του ως βελτιωτικού επίδοσης. Τούτο συνεπάγεται ότι τα φάρμακα που έχουν δοκιμαστεί και συνταγογραφηθεί όσον αφορά άτομα που υποφέρουν από συγκεκριμένες παθήσεις (κυρίως ναρκοληψία και διαταραχή ελλειμματικής προσοχής-υπερκινητικότητα - ΔΕΠΥ) χρησιμοποιούνται χωρίς συνταγογράφηση ή ιατρική επίβλεψη από υγιή άτομα με σκοπό τη βελτίωση των επιδόσεών τους.

Το παρόν άρθρο υιοθετεί μια ευρύτερη προσέγγιση για την κατανόηση του οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου πιθανολογείται η χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στον χώρο εργασίας. Συγκεκριμένα, συνδέει τη χρήση των εν λόγω φαρμάκων με άλλες συντρέχουσες μεταβολές στην αγορά εργασίας και στην οργάνωση του χώρου εργασίας. Με τον τρόπο αυτό, το άρθρο συμπληρώνει λοιπές μελέτες σχετικές με τους μελλοντικούς κινδύνους που έχουν εντοπιστεί από τον EU-OSHA², i) ο πληθοπορισμός (crowdsourcing) και η αύξηση της επισφαλούς εργασίας, ii) οι εξελίξεις στο πεδίο της τεχνητής νοημοσύνης (TN) και της ρομποτικής, καθώς και iii) η αυξημένη παρακολούθηση της υγείας, του επιπέδου άγχους, και της καταλληλότητας προς εργασία μέσω της μέτρησης σωματικών δεικτών (π.χ. μεταβλητότητα του καρδιακού ρυθμού). Οι ως άνω τάσεις αποτελούν αντικείμενο ευρείας συζήτησης τόσο όσον αφορά τις ενδεχόμενες απειλές για τον εργασιακό βίο πολλών εργαζομένων όσο και περί των επακόλουθων ανησυχιών όσον αφορά την υγεία και την ασφάλεια.

Στην αρχική έκθεση εξετάσαμε τη δυσχέρεια απόκτησης μιας απλής ποσοτικής μέτρησης όσον αφορά την επικράτηση της χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων, παρά την ύπαρξη μεγάλου αριθμού ποιοτικών στοιχείων, και κυρίως την γνωστή τάση χρήσης των εν λόγω φαρμάκων εντός συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων και επαγγελματών. Εξετάσαμε συνδυαστικά τους συγκυριακούς παράγοντες που δύνανται να «εξωθήσουν» στην χρήση των εν λόγω φαρμάκων. Επιπλέον, εξετάσαμε τον τρόπο με τον οποίο οι εν λόγω παράγοντες μπορούν να συνεκτιμηθούν σε μελλοντικά ερευνητικά έργα προκειμένου να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά και ο βαθμός διάδοσης της εν λόγω συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό, βασιζόμαστε στην έννοια της «κανονικοποίησης» των φαρμάκων, η οποία αποτελεί το πλαίσιο που χρησιμοποιείται από κοινωνιολόγους για να κατανοήσουν πώς η χρήση παράνομων ναρκωτικών για ψυχαγωγικούς σκοπούς μπορεί να καταλήξει να γίνεται αποδεκτή στο πλαίσιο ορισμένων κοινωνικών υποκουλτούρων. Διερευνούμε τον τρόπο με τον οποίο το εν λόγω πλαίσιο μπορεί να διαλευκάνει το ζήτημα της χρήσης φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων.

Διάρθρωση του άρθρου

Η πρώτη ενότητα του παρόντος εγγράφου συζήτησης εξετάζει τις τελευταίες εξελίξεις όσον αφορά τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων. Στη δεύτερη ενότητα εξετάζονται ενδελεχώς οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στο πεδίο της εργασίας στο πλαίσιο των οποίων ενδέχεται να χρησιμοποιούνται τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων. Εφαρμόζεται επίσης η «θεωρία της κανονικοποίησης των ναρκωτικών» όσον αφορά τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων με σκοπό την καλύτερη κατανόηση του πλαισίου της χρήσης τους. Στην τελική ενότητα επισημαίνονται οι επιπτώσεις όσον αφορά την παρακολούθηση και την χάραξη πολιτικής.

² <http://osha.europa.eu/en/emerging-risks>; <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/future-work-crowdsourcing/view>; <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/future-work-robotics/view>). EU-OSHA — Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια και την Υγεία στην Εργασία, «Οι νέες μορφές συμβασιακών σχέσεων και οι επιπτώσεις τους στην υγεία και την ασφάλεια στην εργασία», Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 2002; <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/monitoring-technology-workplace/view>

1. Νέες εξελίξεις

1.1 Παρουσία των φαρμάκων για την βελτίωση των επιδόσεων στην επιστημονική βιβλιογραφία και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης

Μεταξύ των αξιοσημείωτων εξελίξεων που επήλθαν από τη δημοσίευση του αρχικού εγγράφου συζήτησης περιλαμβάνεται η εξέχουσα σημασία που αποδόθηκε σε μια πραγματοποιηθείσα συστηματική επισκόπηση των δημοσιευμένων ερευνών όσον αφορά τις γνωστικές επιπτώσεις της μοδαφινίλης. Η εν λόγω επισκόπηση, όπως εμφανίζεται στο περιοδικό *European Neuropsychopharmacology* (Battleday και Brem, 2015), πραγματοποιήθηκε από ερευνητές δύο ακαδημαϊκών ιδρυμάτων αναγνωρισμένου κύρους —Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και Ιατρική Σχολή του Χάρβαρντ—, στο πλαίσιο της οποίας αξιολογήθηκαν 24 δημοσιευθείσες μελέτες σχετικά με τις ιδιότητες ενίσχυσης των γνωστικών λειτουργιών που διαθέτει η μοδαφινίλη. Οι συντάκτες της επισκόπησης συμπέραναν ότι «η μοδαφινίλη προσφέρει ορισμένα γνωστικά οφέλη, ιδίως όσον αφορά τις επιτελικές λειτουργίες» (σ. 1878), καίτοι κρίνεται απαραίτητη η διεξαγωγή περαιτέρω και πιο ενδελεχούς έρευνας σε υγιή άτομα. Επισήμαναν ομοίως ότι η αναφορά των παρενεργειών ήταν μάλλον αποσπασματική και ότι απαιτείται η περαιτέρω βελτίωσή της σε μελλοντικές μελέτες. Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί ότι η εν λόγω επισκόπηση των Battleday και Brem προκάλεσε τις κριτικές άλλων ερευνητών (π.χ. Repantis et al., 2016).

Εντούτοις, το ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο σχετικά με την έκθεση των Battleday και Brem (2015) ήταν η έκθεση και παρουσίασή τους από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Παρά τις επιφυλάξεις που επισημάνθηκαν στην επισκόπηση, ορισμένα μέσα ενημέρωσης υπαινίχθηκαν ότι η μοδαφινίλη ήταν, ενδεικτικά, το «πρώτο ασφαλές έξυπνο φάρμακο στον κόσμο» (*The Guardian*, 2015) και ότι τα «έξυπνα φάρμακα» πράγματι δουλεύουν (*Daily Mail*, 2015). Μολονότι η επισκόπηση δεν έτυχε τόσο ευρείας κάλυψης σε μη αγγλόφωνα μέσα ενημέρωσης, ένα άρθρο της εφημερίδας *Le Matin* (2016) — ‘La pilule qui repousse les limites’ [Το χάπι που εξωθεί τα όρια] ανέφερε ότι η μοδαφινίλη ήταν δημοφιλής μεταξύ των αγγλοσαξόνων φοιτητών αλλά η χρήση του δεν ήταν εντελώς ακίνδυνη, ενώ η επικεφαλίδα του σχετικού θέματος στην εφημερίδα «Die Zeit» (2015) ήταν «Hirn auf Hochtouren» [Εγκέφαλος σε πλήρη ταχύτητα]. Η σημασία της δημοσιογραφικής κάλυψης έγκειται εν προκειμένω στο γεγονός ότι η εκλαΐκευση της επιστημονικής έρευνας μπορεί να θίξει την αντιπροσωπευτικότητα ή το περιεχόμενο των παρεχόμενων πληροφοριών. Το εν λόγω ζήτημα είναι ιδιαίτερα βαρύνον όσον αφορά ζητήματα ασφάλειας και υγείας και όσον αφορά τον τρόπο διάδοσης των εν λόγω πληροφοριών σε ομάδες που παρουσιάζουν δυνητικό ενδιαφέρον ως προς τη χρήση φαρμάκων ενίσχυσης των γνωστικών λειτουργιών ή που μπορούν να αντλήσουν συμφέροντα από την ενίσχυση της υφιστάμενης χρήσης. Καίτοι δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε τον κοινωνικό αντίκτυπο της εν λόγω κάλυψης υπό ποσοτικούς όρους, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι προωθείται η κοινωνική συζήτηση όσον αφορά τη βελτίωση των επιδόσεων, κατά τρόπον ώστε να μην φαντάζει αδιανόητη και παρουσιάζεται ενδεχομένως ως φυσιολογική (βλ. ενότητα 2.2 σχετικά με την κανονικοποίηση της χρήσης φαρμάκων).

1.2 Ποικιλομορφία και εύρος του φάσματος των φαρμάκων και των δυνητικών χρηστών

Όσον αφορά τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στο πλαίσιο της εργασίας, είναι προφανές ότι υφίσταται μια ευρύτερη ποικιλία ουσιών, επαγγελματών και εργασιακών σχέσεων σε σχέση με τα κοινώς γνωστά στοιχεία σχετικά με το ζήτημα. Η εργασία και η επαγγελματική ζωή μπορούν σε κάθε περίπτωση να προκαλέσουν προβλήματα επιδόσεων σε άτομα που εργάζονται σε πολλά και διαφορετικά εργασιακά πλαίσια, και τα οποία για διάφορους λόγους καταφεύγουν στην χρήση φαρμακευτικών λύσεων για την αντιμετώπισή τους. Για παράδειγμα, από ανεπίσημα στοιχεία προκύπτει ότι τα άτομα που βιώνουν έντονη νευρική ή άγχος κατά τη δημόσια παρουσίασή τους —όπως οι δημόσιες ομιλίες, η διεξαγωγή συνέντευξης ή η μουσική εκτέλεση— μπορούν να αναζητήσουν ιατρική βοήθεια και στη συνέχεια να τους συνταγογραφηθούν β-αποκλειστές, όπως η προπρανολόλη, οι οποίοι τους βοηθούν να απαλύνουν τα φυσιολογικά συμπτώματα του άγχους. Περαιτέρω, πέραν των νόμιμων συνταγογραφήσεων σε άτομα που αντιμετωπίζουν καταστάσεις άγχους στην εργασία τους, υφίσταται η εμφανής δυνατότητα αυτοχορήγησης, εφόσον η πρόσβαση στα

εν λόγω φάρμακα είναι διαθέσιμη. Για την επεξήγηση της εν λόγω τάσης, στηριζόμαστε σε ένα άρθρο σχετικά με την χρήση των β-αποκλειστών πριν από τη διεξαγωγή μουσικών ακροάσεων η οποία δημοσιεύτηκε σε ένα περιοδικό για επαγγελματίες μουσικούς (Nelson, 2017). Όπως προκύπτει σαφώς από το άρθρο, η έρευνα στο εν λόγω πεδίο είναι ελλιπής και τα υφιστάμενα στοιχεία είναι ανεπίστημα σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, η απουσία αποδείξεων δεν ισοδυναμεί με την απόδειξη απουσίας. Πράγματι, πρόκειται για ιδιαίτερα ευαίσθητο ζήτημα, καθώς κρίνεται σχεδόν απίθανο να μιλήσουν ανοιχτά οι θιγόμενοι επαγγελματίες σχετικά με κάποιο πρόβλημα, πολλώ δε μάλλον να ακολουθήσουν μια φαρμακευτική αγωγή. Εντούτοις, το άρθρο περιλαμβάνει στοιχεία όσον αφορά τρεις επαγγελματίες στον χώρο της κλασικής μουσικής που αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν β-αποκλειστές για την αντιμετώπιση του άγχους μουσικής επίδοσης. Ενώ πολλά άλλα επαγγέλματα απαιτούν την κατοχή των δεξιοτήτων αυτοπαρουσίασης των ατόμων και του έργου τους, η εν λόγω τάση, εντούτοις, δεν δύναται να περιορίζεται αποκλειστικά σε επαγγέλματα που σχετίζονται αποκλειστικά με την επίδοση. Καίτοι προκύπτουν διάφορες δυσκολίες, φαίνεται ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα σχετικά με το εύρος και τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, καθώς και τις σχετικές εργασιακές συνθήκες.

Ταυτόχρονα, αναζωογονήθηκε το ενδιαφέρον όσον αφορά παλαιότερα φάρμακα, ενώ άλλες ουσίες που αρχικά είχαν αναπτυχθεί για διαφορετικό ιατρικό σκοπό μπορούν να επανέλθουν στο προσκήνιο και να θεωρηθούν ως ουσίες δυνάμενες να βελτιώσουν τις επιδόσεις. Ως προς το ζήτημα αυτό, έχουν δημοσιευθεί εκθέσεις με αυξανόμενο ενδιαφέρον ως προς το φαινόμενο της μικροδόσης LSD, της παράνομης και άλλοτε δημοφιλούς ναρκωτικής ουσίας κατά την εποχή της ψυχεδέλειας τη δεκαετία του 1960 και του 1970. Η μικροδότηση συνεπάγεται τη λήψη πολύ μικρών δόσεων της ναρκωτικής ουσίας, σε μικρότερη ποσότητα από αυτή που προκαλεί παραισθήσεις και λοιπές γνωστικές παρενέργειες οι οποίες είναι κοινώς γνωστές ως «acid trips», ελπίζοντας να βελτιώσουν τις εργασιακές τους επιδόσεις, κυρίως τη δημιουργικότητα. Παρότι τούτο μάλλον γίνεται αντιληπτό ως τάση εμφανιζόμενη μεταξύ επιχειρηματιών και λοιπών εργαζομένων στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας στην Silicon Valley των ΗΠΑ (*Financial Times*, 2017), σημειώθηκε επίσης κάποια δημοσιογραφική κάλυψη όσον αφορά Βρετανούς χρήστες (BBC News, 2017, Karim, 2017).

Επανερχόμενοι στο ζήτημα των νεότερων φαρμάκων που συνδέονται με τη βελτίωση των επιδόσεων, το 2014 μια σημαντική ποσότητα του φαρμάκου που τίθεται σε εμπορία με το δημοφιλές όνομα Noopept αποτέλεσε τμήμα κατάσχεσης που πραγματοποίησε η Medicines and Healthcare Products Regulatory Agency (Ρυθμιστική αρχή για τα φάρμακα και τα υγειονομικά προϊόντα στο Ηνωμένο Βασίλειο, MHRA) όσον αφορά μια σειρά «έξυπνων φαρμάκων» (MHRA, 2014). Αρχικά κατασκευασμένο στη Ρωσία, το Noopept αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας ως θεραπεία για τις γνωστικές διαταραχές καρδιαγγειακής προέλευσης (Neznamenov και Teleshova, 2009). Το 2016, το Noopept συγκέντρωσε περαιτέρω προβολή από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς οι φοιτητές το θεωρούσαν ως βοήθημα μελέτης (Pells, 2016). Πλέον, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του νόμου περί ψυχοδραστικών ουσιών που δημοσιεύτηκε το 2016 στο Ηνωμένο Βασίλειο (Psychoactive Substances Act) και είναι παράνομη η παραγωγή, εισαγωγή ή διανομή του. Το Noopept είναι απλώς μια κατηγορία μεταξύ των ουσιών που αναφέρονται ως νοοτρόπες ουσίες. Όπως συμβαίνει και με άλλα φάρμακα που έχουν σχεδιαστεί για την αντιμετώπιση γνωστικών διαταραχών, όπως εκείνα που συνταγογραφούνται για τους πάσχοντες από ναρκοληψία (μοδαφινίλη), ΔΕΠΥ (μεθυλφαινιδάτη), ή τη νόσο Αλτσχάιμερ (δονεπεζίλη), το φάρμακο μπορεί να θεωρηθεί ως δυνάμενο να βελτιώσει τη γνωστική λειτουργία υγιών ατόμων που δεν πάσχουν από γνωστικές ανεπάρκειες. Ένα δίδαγμα που μπορεί να αντληθεί από την περίπτωση του Noopept είναι ότι το ενδιαφέρον και η χρήση των φαρμακευτικών ουσιών όσον αφορά τη γνωστική ενίσχυση, ή ακόμα και την αντιμετώπιση της διανοητικής κόπωσης, μπορούν να αυξηθούν ταχέως σε βραχυπρόθεσμο πλαίσιο.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ο ρόλος του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, τόσο ως πηγή πληροφόρησης σχετικά με τυχόν ενισχυτικές ουσίες όσο και ως μέσο απόκτησής τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν άρθρα, ιστολόγια, απαντήσεις και συζητήσεις σχετικά με την χρήση των ενισχυτικών φαρμάκων (τόσο υπέρ όσο και κατά της χρήσης τους) τα οποία φιλοξενούνται σε ιστότοπους συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων, γεγονός το οποίο υποδηλώνει την ύπαρξη ενδιαφέροντος αλλά και πηγών ενημέρωσης, έστω και εάν οι εν λόγω ιστότοποι δεν μπορούν να αποτελέσουν κριτήριο όσον αφορά τον αριθμό των πραγματικών χρηστών. Στα εν λόγω παραδείγματα φιλοξενίας συζητήσεων περί των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων της χρήσης των εν λόγω φαρμάκων περιλαμβάνεται ένας χώρος συζητήσεων για νοσοκόμους

(allnurses.com³) και ένας χώρος συζητήσεων για ιατρούς, μέσω του *British Medical Journal*, του περιοδικού του Βρετανικού Ιατρικού Συλλόγου (blogs.bmj.com/medical-ethics, βλ. Brassington, 2012; careers.bmj.com, βλ. Davies, 2016; student.bmj.com, βλ. Welford, 2016).

Σε συνδυασμό με τα ανωτέρω πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι το πρόβλημα των παράνομων ηλεκτρονικών φαρμακείων τα οποία πωλούν πλαστά ή μη αδειοδοτημένα φάρμακα (συμπεριλαμβανομένων των φαρμάκων που χρησιμοποιούνται για σκοπούς βελτίωσης των επιδόσεων) περιήλθε στην προσοχή των ρυθμιστικών αρχών και το 2016, για παράδειγμα, η Medicines and Healthcare products Regulatory Agency (Ρυθμιστική αρχή για τα φάρμακα και τα υγειονομικά προϊόντα στο Ηνωμένο Βασίλειο, MHRA) ανέφερε το κλείσιμο περίπου 5 000 ιστότοπων (MHRA, 2016). Ένας σχετικός κίνδυνος αφορά τους διαδικτυακούς ιατρούς που διαπιστώθηκε ότι συνταγογραφούσαν ισχυρά φάρμακα, μεταξύ των οποίων και μοδαφινίλη, χωρίς να πραγματοποιούν τους δέοντες ελέγχους στο ιατρικό ιστορικό του ασθενούς (*The Times*, 27 Ιουνίου 2017).

Κατά την πρώτη έκθεση (EU_OSHA, 2015), υποδείξαμε διάφορα επαγγέλματα στα οποία τα στοιχεία δηλώνουν ότι υπάρχει μεγαλύτερος επιπολασμός, ή τουλάχιστον εξοικείωση, όσον αφορά τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων: οι στρατιωτικοί, οι εργαζόμενοι στον τομέα της ιατρικής περίθαλψης, οι εργαζόμενοι στον κλάδο των μεταφορών μεγάλων αποστάσεων, οι εργαζόμενοι σε βάρδιες, καθώς και άλλες ομάδες εργαζομένων σε περιβάλλον υψηλής πίεσης. Η ενδεδειγμένη διερεύνηση του εν λόγω ζητήματος παραμένει δυσχερής. Οι λιγοστές μελέτες στις οποίες επιδιώχθηκε η διαπίστωση της επικράτησης των φαρμάκων γνωστικής ενίσχυσης μεταξύ του εργαζόμενου πληθυσμού περιλαμβάνει εκείνη των Dietz et al. (2016), οι οποίοι διερεύνησαν το αναγνωστικό κοινό γερμανικών εκδόσεων στον τομέα των χρηματοοικονομικών, ενώ οι Franke et al. (2013) διεξήγαγαν έρευνες μεταξύ ιατρών. Σε αμφότερες τις μελέτες τονίστηκε η σπουδαιότητα των συγκυριακών και εργασιακών παραγόντων όσον αφορά τον επιπολασμό των εν λόγω φαρμάκων. Οι Franke et al. (2013: 109) επεσήμαναν τα εξής:

Τα παρόντα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι περίπου 15 % έως 20 % των χειρουργών έχουν χρησιμοποιήσει φάρμακα για γνωστική ενίσχυση [cognitive enhancement, CE] ή βελτίωση της διάθεσης [ME, mood enhancement], τουλάχιστον μια φορά στη ζωή τους. Το ποσοστό αυτό μπορεί να αποδοθεί στον υψηλό φόρτο εργασίας και στο άγχος που βιώνουν τόσο στην επαγγελματική όσο και στην ιδιωτική τους ζωή.

Συνοπτικά, κατά την εξέταση της χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων, καθώς και τις σχετικές επιπτώσεις για την υγεία και την ασφάλεια, πρέπει να ληφθεί υπόψη ο παράγοντας της ποικιλομορφίας των ουσιών που μπορούν να εμπίπτουν στο εν λόγω πεδίο. Ως εκ τούτου, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας όχι μόνο τα φάρμακα που είναι ευρέως αναγνωρισμένα ως φάρμακα βελτίωσης των γνωστικών λειτουργιών (μοδαφινίλη, Ritalin, Adderall) αλλά επίσης μια σειρά από άλλες ουσίες: παράνομα ναρκωτικά, όπως το LSD, φάρμακα κοινής συνταγογράφησης, όπως οι β-αποκλειστές, πειραματικές ουσίες οι οποίες αναπτύσσονται για συγκεκριμένες παθήσεις, όπως η νόσος Αλτσχάιμερ, καθώς και εμπορικά διαθέσιμα προϊόντα, όπως τα ενεργειακά ποτά. Περαιτέρω, τα ναρκωτικά που συνήθως θεωρούνται ότι λαμβάνονται για ψυχαγωγικούς σκοπούς, όπως η κοκαΐνη, το LSD και οι αμφεταμίνες, επίσης λαμβάνονται για σκοπούς βελτίωσης των επιδόσεων (ενίοτε σε διαφορετική μορφή ή δοσολογία). Τα ως άνω καθιστούν ακόμα πιο δυσχερή την κατανόηση της φύσης της χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων. Ως προς την εξέταση του ερωτήματος σχετικά με το ποιες συνθήκες εργασίας ή επαγγελματικές ομάδες κρίνονται ως πιο επιρρεπείς στη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, πλέον συνεκτιμούμε τις μεταβαλλόμενες συνθήκες εργασίας και το ενδεχόμενο κανονικοποίησης της χρήσης των εν λόγω φαρμάκων.

2. Δυνητικοί συγκυριακοί παράγοντες και παράγοντες που εξωθούν στη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων

2.1 Αλλαγές στις εργασιακές πρακτικές και τους όρους απασχόλησης

³ <http://allnurses.com/general-nursing-discussion/does-anyone-working-343034.html>:
<http://allnurses.com/general-nursing-discussion/provigil-for-shift-231166-page3.html>

Η χρήση ναρκωτικών συνήθως θεωρείται ότι λαμβάνει χώρα εκτός του εργασιακού χώρου, αλλά πιθανώς έχει δυσμενείς συνέπειες στην εργασία, ενώ οι διευθυντικές λύσεις συνήθως περιλαμβάνουν μέτρα συμβουλευτικής, θεραπείας ή πειθαρχικών κυρώσεων. Οι καθημερινές επεξηγήσεις σχετικά με τη χρήση ναρκωτικών συνήθως εστιάζουν στον μεμονωμένο χρήστη, ο οποίος χαρακτηρίζεται είτε ως «τοξικομανής» είτε ως «ψυχαγωγικός χρήστης». Ο χρήστης ναρκωτικών μπορεί να θεωρηθεί ότι παρουσιάζει προβληματική συμπεριφορά, η οποία αποδίδεται είτε σε προσωπικούς παράγοντες (όπως τάση ανάληψης κινδύνων, αδυναμία αντιμετώπισης προβλημάτων) ή παράγοντες του κοινωνικού περιβάλλοντος (όπως ανέχεια, δυσλειτουργικές οικογενειακές σχέσεις).

Η προσπάθεια για καλύτερη κατανόηση της χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων θέτει τις ως άνω παραδοχές σε σοβαρή αμφισβήτηση, καθώς οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούν ενισχυτικά φάρμακα με σκοπό να βελτιώσουν την εργασία τους, ή να αντεπεξέλθουν καλύτερα στις εργασιακές απαιτήσεις. Τόσο από ποιοτικές μελέτες μικρής κλίμακας όσο και από ανεπίσημα στοιχεία σχετικά με τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης προκύπτει ότι το κοινωνικό πλαίσιο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη λήψη απόφασης των ατόμων περί χρήσης των εν λόγω φαρμάκων. Στην πρώτη έκθεση δηλώσαμε ότι η πιθανότητα να επιλέξουν τα άτομα να χρησιμοποιήσουν φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων πρέπει να εκτιμηθεί με γνώμονα κοινωνικούς και οργανωτικούς παράγοντες, όπως η οργάνωση της εργασίας, η εταιρική νοοτροπία και τα χαρακτηριστικά της εργασίας (βλ. EU-OSHA, 2015, ενότητα 6). Συγκεκριμένα, αναφερθήκαμε στο έργο των Sonnestuhl και Trice (1987), το οποίο μνημονεύεται στους Cook et al., 1996: 323), στο οποίο συμπεραίνεται ότι οι παράγοντες που δύνανται να επιφέρουν προβλήματα κατάχρησης ουσιών στον χώρο εργασίας είναι, μεταξύ άλλων, i) η εταιρική νοοτροπία, ii) ο κοινωνικός έλεγχος, iii) η αποξένωση, iv) το επαγγελματικό στρες, και v) ο βαθμός διαθεσιμότητας των ναρκωτικών. Επιπλέον, δεδομένου ότι ναρκωτικά όπως η μοδαφινίλη αυξάνουν την συγκέντρωση και τον βαθμό ετοιμότητας, παρατηρήσαμε ότι η εργασία με βάρδιες αποτελεί επίσης βασικό παράγοντα.

Το παρόν άρθρο διευρύνει τη συζήτηση ως προς τη σπουδαιότητα του οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου και εξετάζει τους πιθανούς παράγοντες «εξώθησης» εντός του χώρου εργασίας καθώς και ευρύτερες αλλαγές ως προς τις συνθήκες εργασίας γενικότερα. Με τον τρόπο αυτό, το παρόν άρθρο προβαίνει σε συσχέτισμό του ζητήματος με λοιπές μελλοντικές προκλήσεις και «αναδυόμενους κινδύνους» που εντόπισε και εξέτασε η EU-OSHA στην προηγούμενη διερεύνηση (EU-OSHA, 2014) και λοιπές εκθέσεις (βλ. σημείωση 2).

Όσον αφορά το ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου σημειώνεται χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η αύξηση των ποσοστών επισφαλούς εργασίας. Η επισφαλής εργασία⁴ μπορεί να περιγραφεί γενικότερα ως η εργασία που εκτελείται υπό μη πρότυπες συνθήκες απασχόλησης και επομένως είναι λιγότερο ασφαλής, στο πλαίσιο της οποίας συχνά δεν προστατεύονται βασικά εργασιακά δικαιώματα και ρυθμίσεις εργατικού δικαίου, χαρακτηρίζεται συχνά από πενιχρές αμοιβές, ενώ ενίοτε υπόκειται σε υψηλό βαθμό επιτήρησης και παρακολούθησης. Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ) περιγράφει την επισφαλής εργασία ως εξής: «αβεβαιότητα ως προς τη διάρκεια της απασχόλησης, πολλαπλοί πιθανοί εργοδότες ή συγκεκαλυμμένη ή ασαφής εργασιακή σχέση, έλλειψη πρόσβασης σε παροχές κοινωνικής προστασίας και σε οφέλη που συνήθως προσφέρει η απασχόληση» (ΔΟΕ, 2012: 27). Η επισφαλής απασχόληση έχει συσχετιστεί συχνά με ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων, όπως οι μετανάστες εργαζόμενοι, οι εργαζόμενοι με αναπηρίες και οι εργαζόμενες γυναίκες (μερική απασχόληση, κατ' οίκον εργασία).

Οι πιο πρόσφατες έρευνες παρέχουν στοιχεία σχετικά με την μεταβαλλόμενη βάση των συνθηκών εργασίας, ιδίως εκείνων που σχετίζονται με την «οικονομία της περιστασιακής απασχόλησης» (gig economy), η οποία χαρακτηρίζεται από τον ψηφιακό/αλγοριθμικό έλεγχο της αποσπασματικής εργασίας, τα καθήκοντα της οποίας κατανέμονται μεταξύ πολλών εργαζομένων που δεν θεωρείται ότι διατηρούν συνεχή συμβατική σχέση με εργοδοτικό οργανισμό (Huws et al., 2017).

Παρότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες ως προς την άμεση σχέση μεταξύ των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων και των μεταβαλλόμενων συνθηκών εργασίας, από μια μεγάλης κλίμακας μελέτη που διεξήχθη στην Ιταλία προκύπτουν ενδείξεις ότι η περιέλευση των εργαζομένων σε πιο επισφαλείς συνθήκες εργασίας συνδέεται με επιδείνωση της ψυχικής υγείας και αύξηση της

⁴ Για την περαιτέρω εξέταση των επιπτώσεων στην υγεία και την ασφάλεια, βλ. https://oshwiki.eu/wiki/Precarious_work_definitions_workers_affected_and_OSH_consequences

συνταγογράφησης ψυχοτροπικών φαρμάκων (Moscone et al., 2016). Κρίνεται χρήσιμη η εξέταση παρόμοιων μελετών όσον αφορά τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων.

Κρίνεται ενδεδειγμένη εν προκειμένω η επισήμανση ορισμένων βασικών πτυχών του κατακερματισμού της εργασίας και της σχετικής περιέλευσης σε επισφαλείς συνθήκες, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται με την ενδεχόμενη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων. Οι παράγοντες που εξετάζονται κατωτέρω συχνά απαντώνται μαζί (ιδίως σε θέσεις εργασίας στην «οικονομία της περιστασιακής απασχόλησης» ή την «εργασία πλατφόρμας»):

- (i) **Έλλειψη κοινωνικού/ατομικού ελέγχου επί των συνθηκών εργασίας.** Η εν λόγω έλλειψη έχει στο παρελθόν συνδεθεί συνήθως με την εργασία στα εργοστάσια και τον ρυθμό που επιβάλλουν οι μηχανές, πιο πρόσφατα με τα διαδικαστικά καθήκοντα υπαλλήλων γραφείου όπως οι υπάλληλοι τηλεφωνικού κέντρου, ενώ σήμερα αφορά τους εργαζόμενους στην ψηφιοποιημένη οικονομία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, οι εργαζόμενοι ενδέχεται να χρειαστεί να περιμένουν απλήρωτοι έως ότου τους ανατεθεί εργασία, υπόκεινται σε αξιολόγηση από τους πελάτες, η οποία και καθορίζει εάν θα συνεχιστεί η ανάθεση εργασίας σε αυτούς, ενώ δεν έχουν την ευκαιρία να εκφράσουν τις δικές τους εμπειρίες (Huws et al., 2017). Η χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων μπορεί να θεωρηθεί από τους εργαζομένους ως ένας τρόπος να καταπνίξουν τη μονοτονία ή να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της εργασίας που επιβάλλουν οι ρυθμοί των μηχανών και των ηλεκτρονικών συσκευών.
- (ii) **Κατακερματισμός του χρόνου και των χώρων εργασίας.** Στις ανταγωνιστικές αγορές, οι εταιρείες ενδεχομένως επιδιώκουν να ελαχιστοποιήσουν το κόστος των εργαζομένων μέσω του εξωπορισμού (outsourcing), της μείωσης των ωρών εργασίας, καθώς και της επιβολής του καθεστώτος ευέλικτης εργασίας στους εργαζομένους. Οι εργαζόμενοι ενδεχομένως αμείβονται μόνο για τα βασικά καθήκοντά τους και όχι για τον χρόνο που απαιτείται για την εκτέλεση των εργασιών. Για παράδειγμα, διαπιστώθηκε ότι οι εργαζόμενοι στον τομέα της περιθαλψής στο Ηνωμένο Βασίλειο αμείβονται αποκλειστικά για τον χρόνο τον οποίο δαπανούν για τη φροντίδα των πελατών τους και όχι για τον χρόνο που δαπανούν για τη μετάβαση από την οικία ενός πελάτη στην οικία του άλλου (Richards, 2016). Οι συνέπειες για τους εργαζομένους ήταν ο κατακερματισμός των ωρών εργασίας ή η υποχρέωση ανάληψης πολλαπλών θέσεων εργασίας με σκοπό τον βιοπορισμό τους. Πρόσφατα έχει παρατηρηθεί αύξηση του φαινομένου της «φτώχειας στην εργασία». Επί του παρόντος υφίστανται μόνο ανεπίσημα στοιχεία για τους εργαζόμενους που απασχολούνται σε πολλαπλές θέσεις εργασίας και χρησιμοποιούν φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων για να είναι σε θέση να αντεπεξέλθουν. Η συμπερίληψη ζητημάτων σχετικά με τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων σε μελέτες που αφορά την εργασίες υπό τις συνθήκες αυτές θα μπορούσε να προσφέρει περαιτέρω πληροφορίες.
- (iii) **Επικάλυψη, άμβλυση του διαχωρισμού ή δυσχέρειες στην επίτευξη ισορροπίας μεταξύ αμειβόμενης εργασίας και λοιπών πτυχών της ζωής.** Πρόκειται για ένα πρόβλημα που θίγει ιδίως τις γυναίκες στην προσπάθειά τους να εξισορροπήσουν τη «δεύτερη βάρδια» εργασίας και τις οικιακές εργασίες (Hochschild και Machung, 1989). Ένα παράδειγμα των γυναικών που καταφεύγουν στη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων με σκοπό την αντιμετώπιση των ανταγωνιστικών απαιτήσεων της εργασίας που προκαλούν άγχος και των μη εργασιακών υποχρεώσεων εξετάζεται σε εφημερίδα εθνικής εμβέλειας του Ηνωμένου Βασιλείου (*Mail Online*, 6 Ιανουαρίου 2013). Όπως επισημαίνεται στην πρώτη έκθεση, η εργασία κατά βάρδιες συνθέτει ένα ευρύ και βασικό πεδίο στο οποίο η ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής είναι συχνά προβληματική. Στις ΗΠΑ, οι εταιρείες παραγωγής της μοδαφινίλης στοχεύουν τις διαφημίσεις τους ειδικά στα άτομα που υποφέρουν από «διαταραχή ύπνου λόγω εργασίας κατά βάρδιες». Σε πολλούς άλλους επαγγελματικούς τομείς, η χρήση των ηλεκτρονικών συσκευών πληροφόρησης και επικοινωνίας —ο κινητός «ηλεκτρονικός φάκελος» (Felstead et al., 2005) που τείνουν να κουβαλούν μαζί τους— συνεπάγεται ότι υπάρχει η τάση να είναι «πάντα σε ετοιμότητα» ή συνδεδεμένοι με την εργασία. Οι εργαζόμενοι στους οποίους

ανατίθεται εργασία μέσω διαδικτυακής πλατφόρμας αναφέρουν ότι ανησυχούν για την εξασφάλιση επαρκούς εργασίας και ως εκ τούτου παραμένουν μονίμως συνδεδεμένοι.

- (iv) **Συνθήκες ανταγωνισμού, έλλειψη εργασίας, απειλή για τους βιοποριστικούς πόρους.** Αφετέρου, τα ως άνω στοιχεία τυγχάνουν εφαρμογής στο ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον που παρατηρείται σε επαγγελματικές δραστηριότητες και εργασίες υψηλότερου επιπέδου, καθώς υφίσταται επίγνωση της ανάγκης περί αδιάλειπτης εξαιρετικής επίδοσης με σκοπό τη διατήρηση της οικείας θέσης εργασίας. Σχετικά παραδείγματα αναφέρονται στο πλαίσιο του έργου του κέντρου κατάχρησης οινόπνευματος και ναρκωτικών στην περιοχή City του Λονδίνου (Square Mile Health, 2017), καθώς και σε αναφορές των μέσων μαζικής ενημέρωσης για τον τρόπο ζωής των πολύ επιτυχημένων εργαζομένων γυναικών (Cosmopolitan, 2016, Οκτώβριος, London Evening Standard, 23 Μαρτίου 2016). Από την άλλη πλευρά, τούτο μπορεί να σχετίζεται με τη μόνιμη αβεβαιότητα που βιώνουν όσοι αναλαμβάνουν εργασίες μέσω επιγραμμικών πλατφορμών ως προς το αν απάντησαν με επαρκή ταχύτητα στο αίτημα ανάληψης έργου ή εάν έλαβαν επαρκώς θετική αξιολόγηση για την πρόσβασή τους σε περαιτέρω αναθέσεις έργων. Επίσης, πολλοί υπάλληλοι βιώνουν ως κίνδυνο το ενδεχόμενο αντικατάστασής τους λόγω του εξορισμού (outourcing) και της εξωχώριας ανάθεσης δραστηριοτήτων (off-shoring), καθώς και των τεχνολογικών εξελίξεων. Οι τρέχουσες αναφορές των μέσων μαζικής ενημέρωσης σχετικά με τη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης και της ρομποτικής η οποία θα καταστήσει περιττή την ανθρώπινη εργασία —οι οποίες συχνά στον Τύπο συνοδεύονται από δόση υπερβολής, κινδυνολογίας και μυθοπλασίας— ενδεχομένως οξύνουν την εν λόγω κατάσταση.
- (v) **Παρακολούθηση των εργαζομένων** Η επιτήρηση και η παρακολούθηση των εργαζομένων έχει μακρά ιστορία. Εντούτοις, τα ηλεκτρονικά μέσα παρακολούθησης των υπαλλήλων ενδεχομένως συμβάλλουν στην αύξηση του άγχους για τους εργαζομένους, καίτοι τα εν λόγω συστήματα έχουν επίσης τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν για την αύξηση της ευεξίας τους. Οι εν λόγω μορφές παρακολούθησης συχνά αποτελούν συνδυασμό βιομετρικών δεικτών της φυσικής κατάστασης του υπαλλήλου, οι οποίοι στη συνέχεια «ερμηνεύονται» ως ενδείξεις αφοσίωσης στην εργασία, καταλληλότητας προς εργασία, άγχους και ούτω καθεξής. Η παρακολούθηση των εν λόγω δεδομένων πραγματοποιείται σε αυστηρά ατομικό και σωματικό επίπεδο. Κρίνεται πιθανό το ενδεχόμενο να καταφύγουν οι υπάλληλοι σε διάφορα φαρμακευτικά μέσα, λόγω του ως άνω βαθμού ελέγχου, κατά τρόπον ώστε να επιτύχουν κάποιο βαθμό ελέγχου ή παραποίησης των βιομετρικών ενδείξεων.

2.2 Κανονικοποίηση

Μια άλλη προσέγγιση ως προς τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων είναι η εξέταση του τρόπου με τον οποίο θα μπορούσαν να αναχθούν σε πολιτιστική νόρμα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Η θεωρία της «κανονικοποίησης των ναρκωτικών» αρχικά αναπτύχθηκε για να επεξηγήσει την εμφανή χρήση των παράνομων ναρκωτικών μεταξύ των νέων, όπως αποδείχθηκε μέσω μιας διαχρονικής έρευνας μεγάλης κλίμακας στο Ηνωμένο Βασίλειο (Parker et al. 1998; Wibberley and Price, 2000; Williams, 2016). Η τάση κανονικοποίησης των ναρκωτικών προκύπτει από τη θέση ότι η χρήση των ναρκωτικών εντάσσεται και ενσωματώνεται στο πλαίσιο διαφόρων πτυχών της καθημερινής ζωής. Με τον τρόπο αυτό παραγκωνίζεται η θεώρηση της χρήσης ναρκωτικών ως ανωμαλίας, ήτοι ως μιας περιθωριακής και στιγματισμένης πράξης. Αντιθέτως, ο βαθμός κανονικοποίησης συνεπάγεται την ύπαρξη λιγότερων κοινωνικών και πρακτικών φραγμών ως προς τη χρήση των εν λόγω ναρκωτικών, και επομένως, μπορεί να κριθεί ως ένδειξη αυξανόμενου επιπολασμού της χρήσης τους. Ενώ οι παραδοσιακές μελέτες για τη χρήση ναρκωτικών εστίαζαν στα αίτια της επικίνδυνης και αποκλίνουσας συμπεριφοράς (όπως ατομική τάση προβληματικής συμπεριφοράς και το κοινωνικό περιβάλλον), αντίθετα, η θεωρία της κανονικοποίησης αναγνωρίζει ότι οι χρήστες μπορεί να είναι «ισορροπημένοι και επιτυχημένοι νέοι, προσηλωμένοι στους στόχους τους οι οποίοι δεν παρουσιάζουν τάση ανάληψης κινδύνων» (Parker, 1997: 25). Τα άτομα που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν φάρμακα βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων επίσης επιδεικνύουν στάση προσήλωσης στους στόχους τους, εφόσον οι

μελέτες αποδεικνύουν ότι το κίνητρό τους αποτελεί η βελτίωση της συγκέντρωσής τους για σκοπούς εργασίας και/ή μελέτης (Eikenhorst et al., 2012; Dietz et al., 2016; Majori et al., 2017).

Στο πλαίσιο της θεωρίας κανονικοποίησης⁵, η παράνομη χρήση ναρκωτικών χαρακτηρίζεται ως «ένα σύνηθες χαρακτηριστικό της ζωής των νέων, μέρος της ευρύτερης αναζήτησης για απόλαυση, ενθουσιασμό και τέρψη που εντάσσεται στο πλαίσιο ενός τρόπου ψυχαγωγίας που βασίζεται στην κατανάλωση (Measam και Shiner, 2009: 502). Με άλλα λόγια, η θεωρία της κανονικοποίησης σκοπεύει στον εντοπισμό των προτύπων χρήσης ναρκωτικών και των επιλογών χρήσης εντός του κοινωνικού τους πλαισίου. Η συνεκτίμηση της θεωρίας της κανονικοποίησης ως προς τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων απαιτεί ομοίως τη συνεκτίμηση του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο σημειώνεται η χρήση. Ωστόσο, συγκεκριμένα στην εν λόγω περίπτωση, οι αποφασιστικοί συγκυριακοί παράγοντες δεν αφορούν την απόλαυση και την κατανάλωση αλλά την προσπάθειά τους να γίνουν παραγωγικά και επιτυχημένα άτομα, καθώς αποτελούν ιδιότητες που χαίρουν εκτίμησης τόσο στον χώρο της εργασίας όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Επιπλέον, στο σύγχρονο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων, αναμένεται από τους εργαζομένους να αυτοβελτιώνονται και να αναλάβουν την ευθύνη για την προσωπική τους εξέλιξη με σκοπό να αξιοποιήσουν τις δυνατότητές τους ή απλώς να προσαρμόσουν τις ικανότητές τους στις επαγγελματικές ανάγκες και στην αγορά εργασίας. Επισημάναμε στην ενότητα 2.1 ανωτέρω ότι ενδέχεται να υπάρχουν ορισμένα εργασιακά πλαίσια ή συνθήκες στα οποία πιθανολογείται σε μεγαλύτερο βαθμό η εξώθηση στη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων. Πρόκειται για εν δυνάμει κοινωνικά πλαίσια στα οποία μπορεί, ως εκ τούτου, να επέλθει η κανονικοποίηση της χρήσης τους.

Πιστεύουμε ότι οι διαστάσεις της κανονικοποίησης που έχουν επισημάνει οι ερευνητές σε σχέση με τα παράνομα ναρκωτικά μπορούν να εφαρμοστούν για την καλύτερη κατανόηση της χρήσης φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων. Επίσης, θεωρούμε ότι η προσέγγιση αυτών των μελετών έχει επιπτώσεις στην έρευνα σχετικά με τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων, ίσως κυρίως μέσω της προσθήκης σχετικών ζητημάτων σε υφιστάμενες διαχρονικές μελέτες σχετικά με τα πρότυπα χρήσης ναρκωτικών μεταξύ των νέων.

Η κανονικοποίηση συνδέεται με πέντε βασικές πτυχές:

- (i) διαθεσιμότητα/πρόσβαση·
- (ii) πολιτισμική αποδοχή, σε κάποιο βαθμό, της παράνομης χρήσης ναρκωτικών·
- (iii) στάσεις αποδοχής ως προς τη «συνετή» χρήση ψυχαγωγικών ναρκωτικών, κυρίως από μη χρήστες·
- (iv) ποσοστά χρήσης·
- (v) ποσοστά πειραματισμού με τα ναρκωτικά («drug-trying») (Parket et al., 2002).

Παρακάτω εξετάζουμε τους εν λόγω παράγοντες και τους συσχετίζουμε με την πιθανή χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων. Μέσω του εν λόγω συσχετισμού μπορούμε να αρχίσουμε να εντοπίζουμε «παράγοντες εξώθησης» που υποδεικνύουν τα πλαίσια εντός των οποίων κρίνεται πιο πιθανή η χρήση των εν λόγω φαρμάκων:

(i) Η **διαθεσιμότητα** αναφέρεται στον βαθμό ευκολίας πρόσβασης στα εν λόγω φάρμακα. Στην περίπτωση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων περιλαμβάνονται τα επαγγέλματα στα οποία υπάρχει περισσότερη φυσική **πρόσβαση** στις ουσίες (π.χ. πλήθος ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού), καθώς και οι αυξανόμενες δυνατότητες αγοράς των ναρκωτικών μέσω διαδικτύου. Η ευκολία πρόσβασης συνιστά επομένως σημαντικό ζήτημα. Η διαθεσιμότητα περιλαμβάνει ομοίως την **οικονομική** προσβασιμότητα —την τιμή στην οποία μπορούν να αποκτηθούν τα φάρμακα— και βοηθά στον προσδιορισμό των ομάδων ατόμων που εμπίπτουν στο πεδίο χρήσης των φαρμάκων (όσον αφορά τη συνεχιζόμενη χρήση τους

⁵ Η θεωρία της κανονικοποίησης δέχτηκε κριτικές και αποτέλεσε αντικείμενο αναθεώρησης κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες από την αρχική της παρουσίαση (π.χ. Shiner και Newburn, 1997; Measham και Shiner, 2009). Πράγματι, δεν συμφωνούμε με ορισμένα στοιχεία της αρχικής παρουσίασης της θεωρίας, τα οποία δεν θεωρούμε ότι μπορούν να εφαρμοστούν ως προς τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων. Εντούτοις, η εν λόγω θεωρία έχει να προσφέρει πολλά στην κατανόηση της τάσης αυξανόμενης χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, η οποία παρατηρείται επί του παρόντος.

και όχι τη μεμονωμένη δοκιμή τους μια φορά). Όσον αφορά την κανονικοποίηση των παράνομων ναρκωτικών, ένα από τα μέτρα που εξετάστηκαν είναι ο **βαθμός των κατασχέσεων** των εν λόγω ουσιών. Αναφορικά με τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων, για παράδειγμα, η κατάσχεση στο Ηνωμένο Βασίλειο τον Οκτώβριο του 2014 (όπως αναφέρεται ανωτέρω) συμπεριλάμβανε «έξυπνα φάρμακα» με λιανική αξία ύψους 200 000 GBP (περίπου 240 000 EUR σύμφωνα με την ισχύουσα συναλλαγματική ισοτιμία του 2014) (MHRA, 2014). Ένας άλλος δείκτης της αυξανόμενης διαθεσιμότητας αυτών των φαρμάκων στο Ηνωμένο Βασίλειο είναι ότι τόσο οι κυβερνητικές αρχές όσο και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα τα έχουν κρίνει ως επαρκώς σοβαρό φαινόμενο έτσι ώστε να αναλάβουν την ευθύνη για τη λήψη προληπτικών μέτρων. Παραδείγματα αποτελούν οι προειδοποιήσεις στους πρωτοετείς φοιτητές που εκδόθηκαν από την MHRA (Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, 2016), καθώς και οι ενημερωτικές ημερίδες σχετικά με τα «έξυπνα φάρμακα» που πραγματοποιήθηκαν στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Τα δίκτυα πρόσβασης είναι επίσης σημαντικά —η αύξηση της χρήσης παράνομων ναρκωτικών χαρακτηρίστηκε από την αύξηση των ουσιών που αποκτώνται και διαβιβάζονται μέσω ενός δικτύου φίλων και γνωστών παρά μέσω συγκεκριμένου «διακινητή ναρκωτικών».

(ii) **Πολιτισμική αποδοχή** και έκθεση στις **γνώσεις** και στην ιδέα της χρήσης ναρκωτικών. Οι κοινωνιολογικές μελέτες για την κανονικοποίηση της παράνομης χρήσης ναρκωτικών εξετάζουν, μεταξύ άλλων, την ενημέρωση σχετικά με τα ναρκωτικά μέσω παρουσιάσεων και αναφορών σε αυτών σε ένα ευρύ πλαίσιο πτυχών της μαζικής κουλτούρας (όπως η μόδα, το χιούμορ και η μουσική), καθώς και μέσω διαφημίσεων που χρησιμοποιούν εικόνες οι οποίες συνδέονται με τη χρήση ναρκωτικών ή με τους χρήστες (π.χ. «heroin chic», μια τάση της μόδας που ήταν δημοφιλής τη δεκαετία του 1990, την οποία εκπροσωπούσαν πολύ αδύνατα μοντέλα με πολύ χλωμό δέρμα και μαύρους κύκλους στα μάτια). Στην περίπτωση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, η συζήτηση στα καθημερινά μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, τόσο σε έντυπες όσο και σε επιγραμμικές εφημερίδες, σε δικτυακούς τόπους, ιστολόγια και στην πλατφόρμα YouTube. Για παράδειγμα, από ένα στιγμιότυπο της σχετικής κάλυψης του θέματος από εφημερίδες εθνικής κυκλοφορίας του Ηνωμένου Βασιλείου το 2016, διαπιστώθηκε η δημοσίευση 20 μεμονωμένων άρθρων σχετικά με το θέμα της μοδαφινίλης ή των «έξυπνων φαρμάκων» και του εγκεφάλου, εκ των οποίων 18 αναφερόντουσαν στη βελτίωση επιδόσεων (είτε θετικά είτε αρνητικά), στο πλαίσιο των επιδόσεων όσον αφορά τις σπουδές ή την εργασία⁶.

(iii) Οι **στάσεις αποδοχής** της χρήσης των εν λόγω φαρμάκων, ακόμα και από τους μη χρήστες, αποτελούν έναν ακόμη παράγοντα που συμβάλλει στην αύξηση του φαινομένου κανονικοποίησης. Επομένως, πέραν του διαδικτύου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, η πιθανότητα εύρεσης ατόμων που διαθέτουν πρόσβαση και γνώσεις όσον αφορά τη χρήση είναι σημαντικός παράγοντας. Όσο περισσότερα άτομα γνωρίζουν και ξέρουν ότι χρησιμοποιούν ή έχουν χρησιμοποιήσει φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να τα δοκιμάσουν οι ίδιοι, καθώς και να ανέχονται την χρήση τους από άτομα του περιβάλλοντός τους. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε στην περίπτωση φοιτητών που διακινούσαν τόσο τα φάρμακα όσο και τις γνώσεις σχετικά με τη χρήση τους (Marsh, 2017), αλλά θα μπορούσε επίσης να αναμένεται σε άλλες εργασιακές καταστάσεις όπου υπάρχουν παρόμοιες κοινωνικές

⁶ Τα άρθρα εντοπίστηκαν με τη χρήση της βάσης δεδομένων Nexis για δημοσιεύσεις ειδήσεων. Οι όροι αναζήτησης που χρησιμοποιήσαμε ήταν «μοδαφινίλη (modafinil)» ή «έξυπνα ναρκωτικά (smart drugs)» σε συνδυασμό με «εγκέφαλο (brain)». Το δείγμα περιλάμβανε τις ακόλουθες εκδόσεις: *The Guardian* (Λονδίνο), *The Times* (Λονδίνο), *The Sunday Times* (Λονδίνο), *The Independent* (Ηνωμένο Βασίλειο), *The Daily Telegraph* (Λονδίνο), *Daily Mail and Mail on Sunday*, *The Observer* (Λονδίνο), *The Sun* (Αγγλία), *The Sunday Telegraph* (Λονδίνο), *The Mirror and The Sunday Mirror*, *The Express Newspapers*, *i* (Independent Print Ltd), *Daily Star* (Λονδίνο).

σχέσεις ή δεσμοί μεταξύ των υπαλλήλων. Ένα συναφές συγκεκριμένο παράδειγμα είναι η μελέτη σχετικά με τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων μεταξύ φοιτητών ιατρικής στη Λιθουανία, στην οποία διαπιστώθηκαν μεγαλύτερα ποσοστά επικράτησης μεταξύ των ατόμων που γνώριζαν άλλους χρήστες (Lengvenyte, Strumila και Grikiniene, 2016). Φυσικά, οι φοιτητές ιατρικής συνήθως γίνονται ιατροί που προφανώς αποκτούν εξοικείωση με τις φαρμακολογικές ουσίες ενώ επίσης έχουν ευρύτερη πρόσβαση σε αυτές σε σύγκριση με άλλες επαγγελματικές ή εργασιακές ομάδες.

(iv) **Ποσοστά χρήσης** και (v) **ποσοστά πειραματισμού** Στις έρευνες σχετικά με τη θεωρία της κανονικοποίησης, πραγματοποιήθηκε διάκριση μεταξύ των ατόμων που αναφέρουν ότι κάνουν συνεχιζόμενη χρήση συγκεκριμένου ναρκωτικού και των ατόμων που έχουν πειραματιστεί ή δοκιμάσει κάποια ουσία. Η τελευταία ομάδα περιλαμβάνει πιθανώς και άτομα που δοκίμασαν κάποια ουσία μια φορά ή ελάχιστες φορές αλλά δεν μετατρέπονται σε τακτικούς χρήστες. Εντούτοις, τα αυξημένα ποσοστά πειραματισμού με παράνομα ναρκωτικά τείνουν επίσης να υποδηλώσουν ότι όσο περισσότερα άτομα δοκιμάζουν τα ναρκωτικά, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα κανονικοποίησης της χρήσης ναρκωτικών εντός συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας ή πληθυσμού. Όσον αφορά τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, εξετάσαμε ενδελεχώς στην πρώτη έκθεση τα μεθοδολογικά αίτια για τα οποία καθίσταται δυσχερής η απόκτηση ποιοτικών δεδομένων σχετικά με τον επιπολασμό της χρήσης. Εντούτοις, από τα διαθέσιμα δεδομένα μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες υποθέσεις σχετικά με την κανονικοποίηση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων καθώς και ορισμένων άλλων φαρμάκων σε συγκεκριμένα πλαίσια. Συναφώς, παραπέμπουμε στα πορίσματα μιας έρευνας που διεξήχθη με αντικείμενο 1 324 γερμανούς πανεπιστημιακούς φοιτητές, σύμφωνα με τα οποία οι συμμετέχοντες που χρησιμοποιούσαν φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων παρουσίαζαν μεγαλύτερη πιθανότητα να καταναλώσουν lifestyle ναρκωτικά σε σχέση με εκείνους που δεν χρησιμοποιούσαν φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων (Eickenhorst et al., 2012). Επισημαίνεται στην επιστημονική βιβλιογραφία ότι η πλειονότητα των ερευνών σχετικά με τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων έχουν διεξαχθεί μεταξύ πανεπιστημιακών φοιτητών (Dietz et al., 2016; Majori et al., 2017). Δεδομένου ότι η πανεπιστημιακή ζωή μπορεί να προσφέρει ένα κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο τα άτομα είναι περισσότερο εκτεθειμένα σε ορισμένα «ναρκωτικά lifestyle», δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων μπορεί να είναι πιο διαδεδομένη μεταξύ των φοιτητών σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Εν προκειμένω, και κατόπιν των ανωτέρω, κρίνονται αποφασιστικά δύο βασικά σημεία. Πρώτον, οι διάφορες μελέτες αναφέρουν τον ρόλο που διαδραματίζουν τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, σε αντιπαράθεση με την ψυχαγωγική σκοπιμότητα του «φτιαξίματος (getting high)» (*The Observer*, 2015)· και, δεύτερον, υφίσταται η πιθανότητα διατήρησης της στάσης κανονικοποίησης της γνωστικής ενίσχυσης στον επαγγελματικό βίο των ατόμων μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, όπου η πίεση για παροχή επιδόσεων μπορεί να αποδειχθεί εξίσου σοβαρή, αν όχι μεγαλύτερη.

Στην ενότητα αυτή περιγράψαμε τους συγκυριακούς παράγοντες που δύνανται να συντελέσουν στην χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων. Εστιάσαμε σε δύο πτυχές: i) τις μεταβαλλόμενες συνθήκες εργασίας, ιδίως για ορισμένες ομάδες εργαζομένων, και ii) το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο η αντίληψη και η χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων καθίσταται ολοένα και πιο συχνή και διαδεδομένη, ήτοι, πιο κανονικοποιημένη.

3. Συμπερασματικές παρατηρήσεις: επιπτώσεις στο πεδίο της παρακολούθησης και της χάραξης πολιτικών

3.1 Γενικές παρατηρήσεις

Η εξέταση των πιέσεων που προκύπτουν από τις σύγχρονες αλλαγές στις εργασιακές πρακτικές, σε συνδυασμό με τους «παράγοντες εξώθησης» που θα μπορούσαν να συντελέσουν στη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων απαρτίζουν μια πολυσύνθετη εικόνα ως προς την οποία πρέπει να εξεταστεί η λήψη διαχειριστικών μέτρων και η ανάπτυξη σχετικών πολιτικών. Ακολουθούν ορισμένες εκτιμήσεις σχετικά με την παρακολούθηση και την ανάπτυξη πολιτικών όσον αφορά τις επιπτώσεις των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων από πλευράς επαγγελματικής ασφάλειας και υγείας.

3.2 Παρακολούθηση της χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων

Ενώ πράγματι καθίσταται δυσχερής η εκτίμηση του επιπολασμού της χρήσης φαρμάκων βελτίωσης των γνωστικών λειτουργιών/επιδόσεων, τούτο δεν μπορεί να δικαιολογήσει τυχόν παράλειψη αντιμετώπισης της ανάγκης ενημέρωσης σχετικά με την υφιστάμενη χρήση τους. Η εξέταση του ενδεχομένου της αυξανόμενης κανονικοποίησης της χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων μάς επιτρέπει να εκτιμήσουμε ποιοι είναι οι πιο πιθανοί παράγοντες «εξώθησης» που καθιστούν τα άτομα πιο επιρρεπή στην χρήση των εν λόγω φαρμάκων.

Είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να διαθέτουμε το ίδιο είδος στοιχείων μεγάλης κλίμακας τόσο ως προς τη χρήση όσο και ως προς τον πειραματισμό τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην περίπτωση των παράνομων ή ψυχαγωγικών ναρκωτικών και τα οποία ενσωματώθηκαν σε μελέτες όσον αφορά την κανονικοποίηση αυτού του είδους χρήσης ναρκωτικών (Parker et al., 2002).

Η ένταξη κατάλληλων ερωτήσεων σε υφιστάμενες έρευνες σχετικά με τη χρήση ναρκωτικών μεταξύ, για παράδειγμα, των νέων (π.χ. μέσω του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας, ΕΚΠΝΤ) θα συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση των προτύπων και των στάσεων όσον αφορά τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων. Ορισμένα από τα υπάρχοντα στοιχεία που προκύπτουν μέσω ποιοτικών μελετών μικρής κλίμακας (π.χ. Coveney, 2011, Vrecko, 2013, Vargo και Petróczí, 2016) αποδεικνύουν ότι οι νέοι μπορούν να εξορθολογίσουν ή να αιτιολογήσουν τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων για διάφορους λόγους. Συγκεκριμένα, i) τα φάρμακα ενδεχομένως δεν κατηγοριοποιούνται ως παράνομα, και ii) η χρήση τους δεν γίνεται αντιληπτή ούτε θεωρείται από τα άτομα ως «χρήση ναρκωτικών» διότι με αυτά αποσκοπούν να εργαστούν πιο σκληρά και για περισσότερες ώρες και όχι για να «φτιαχτούν» και για σκοπούς απόλαυσης/διασκέδασης. Τα ως άνω επιχειρήματα συντελούν στην κανονικοποίηση της χρήσης των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων όπως εξετάζεται εν προκειμένω, ενώ έχουν σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά τη διατύπωση των κατάλληλων ερωτήσεων στην έρευνα σχετικά με τη χρήση τους.

Τα ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη στην έρευνα σχετικά με τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων είναι τα εξής:

- επίγνωση της ποικιλομορφίας των κινήτρων και των καταστάσεων λόγω των οποίων τα άτομα καταφεύγουν στη χρήση φαρμάκων που μπορούν να τους βοηθήσουν να βελτιώσουν τις επιδόσεις τους στο πλαίσιο της εργασίας (κόπωση, συγκέντρωση, ανταπόκριση στις εργασιακές απαιτήσεις, ανταγωνισμός, εργασία για περισσότερες ώρες)·
- το φάσμα των φαρμάκων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση των επιδόσεων [π.χ. β-αναστολείς, φάρμακα που θεωρούνται συνήθως παράνομα/ψυχαγωγικά, αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για σκοπούς βελτίωσης των επιδόσεων, όπως το LSD και οι αμφεταμίνες, και τα ναρκωτικά που συνδέονται περισσότερο με την βελτίωση των επιδόσεων (Ritalin, μοδαφινίλη, Adderall)]·
- ενημέρωση σχετικά με την ποικιλία των πηγών τις οποίες μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα άτομα για να αποκτήσουν πληροφορίες σχετικά με τα ναρκωτικά και τη χρήση τους

(συμπεριλαμβανομένων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, του διαδικτύου, διαδικτυακών χώρων συζητήσεων, διάδοσης από στόμα σε στόμα και επισήμων πηγών).

- δυνάμει των ως άνω σημείων, η ποικιλομορφία των κινήτρων, καταστάσεων και φαρμακευτικών ουσιών υποδεικνύει την ανάγκη για την υποβολή κατάλληλων ερευνητικών ερωτημάτων τα οποία θα συμβάλουν στη μεγιστοποίηση της συλλογής συναφών και αξιόπιστων δεδομένων από τους δυνητικούς χρήστες.

3.3 Επιπτώσεις στις πολιτικές

Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις στην πρόληψη της χρήσης ναρκωτικών στον χώρο εργασίας βασίζονται στην εξέταση του χρήστη των ναρκωτικών ως μεμονωμένου προβλήματος που πρέπει να αντιμετωπιστεί. Εντούτοις, υπό όρους πολιτικής, η χρήση της προσέγγισης της κανονικοποίησης απομακρύνεται από την προσέγγιση που αποδίδει περισσότερη έμφαση στο υποκείμενο και τονίζει τη σημασία του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου κρίνεται πιο πιθανή η χρήση του. Αντιστοίχως, οι προσπάθειες απαγόρευσης ή απονομιμοποίησης των φαρμάκων κρίνονται αναποτελεσματικές, εν μέρει διότι οι εν λόγω προσπάθειες παραγνωρίζουν το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να επέλθει η κανονικοποίηση της χρήσης του φαρμάκου ή οι συνθήκες εργασίας στο πλαίσιο των οποίων τα άτομα λαμβάνουν λογικές κατά την κρίση τους αποφάσεις ως προς τη χρήση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων. Για τους λόγους αυτούς, συνιστάται η εφαρμογή μιας προσέγγισης που να εστιάζει στη μείωση των επιβλαβών συνεπειών. Ιδίως όσον αφορά τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων, οι παραδοσιακές προληπτικές προσεγγίσεις, όπως τα απαγορευτικά μέτρα και τα σχετικά συστήματα ανίχνευσης κατανάλωσης φαρμάκων δεν κρίνονται ως δυνάμενες να επιφέρουν αλλαγές για διάφορους λόγους, όπως ενδεικτικά:

- η κατανάλωση ορισμένων φαρμάκων και ουσιών για τη βελτίωση των επιδόσεων δεν είναι ρητώς παράνομη, ακόμα και ελλείψει συνταγογράφησης (καίτοι η χορήγησή τους σε άλλους μπορεί να είναι παράνομη).
- η ευκολία πρόσβασης στα φάρμακα μέσω του διαδικτύου έχει αλλάξει σημαντικά το τοπίο.
- σε πολλές περιπτώσεις, τα άτομα μπορεί να θεωρήσουν ότι η χρήση των εν λόγω φαρμάκων είναι νόμιμη και αποδεκτή διότι τους βοηθά να βελτιώσουν την εργασία τους και να αντεπεξέλθουν στις σχετικές απαιτήσεις (σε αντιπαράθεση με την κατανάλωση ψυχαγωγικών ναρκωτικών για λόγους αναψυχής, η οποία μπορεί να κριθεί ως λιγότερο αποδεκτή, ριποκίνδυνη ή αποκλίνουσα συμπεριφορά).

Το ζήτημα της εξοικείωσης ή της γνώσης των φαρμάκων βελτίωσης επιδόσεων ενέχει το παράδοξο ότι πρέπει να εντοπιστεί ο τρόπος ευαισθητοποίησης σχετικά με τους πιθανούς κινδύνους της χρήσης φαρμάκων βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων, χωρίς εντούτοις τούτο να συμβάλει στην κανονικοποίησή τους μέσω της αύξησης του βαθμού συζήτησης σχετικά με το θέμα. Ως εκ τούτου, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην δημοσιοποίηση πληροφοριών σχετικά με τα φάρμακα βελτίωσης των επιδόσεων. Ακόμα και στις περιπτώσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης που προσφέρουν μια «ισορροπημένη» εικόνα, μέσω της αναφοράς τόσο των θετικών όσο και των αρνητικών στοιχείων της χρήσης τους, ελλοχεύει ο κίνδυνος της συγκέντρωσης ενδιαφέροντος όσον αφορά τις ουσίες.

3.4 Καταληκτικές παρατηρήσεις

Στην προηγούμενη έκθεση συνήχθη το συμπέρασμα ότι το ζήτημα των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στον χώρο εργασίας είναι πολυσύνθετο και δυναμικό. Αναφέραμε ότι η μελλοντική εικόνα εξαρτάται από i) την ευρύτερη αποδοχή των εν λόγω φαρμάκων, ii) την ανάπτυξη νέων φαρμάκων και τον χαρακτηρισμό των υφιστάμενων ουσιών ως «ασφαλών» και iii) τις οικονομικές και εργασιακές σχέσεις που οδηγούν σε χώρους εργασίας που διέπονται από υψηλή πίεση, ανταγωνιστικότητα και/ή χώρους εργασίας με υψηλό επίπεδο άγχους και χαμηλό βαθμό ελέγχου των υπαλλήλων. Στην επικαιροποίηση της συζήτησης στην παρούσα έκθεση, παρατηρήσαμε ότι η παρουσίαση της μοδαφινίλης σε ορισμένα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως το «πρώτο ασφαλές έξυπνο φάρμακο στον κόσμο» (*The Guardian*, 2015) διαμορφώνει μια ιδιαίτερη εικόνα σχετικά με τη χρήση της και τις ιδιότητές

της, υποδεικνύοντας επίσης μια αυξανόμενη πολιτισμική αποδοχή της χρήσης της. Οι συζητήσεις στα μέσα ενημέρωσης σχετικά με το ευρύτερο φάσμα ουσιών βελτίωσης των αποδόσεων αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός αυτό, ιδίως σε περιπτώσεις στις οποίες τα υπό εξέταση φάρμακα έχουν «παρελθόν» ως παράνομες ουσίες που σχετίζονται με χρήση στο πλαίσιο συγκεκριμένης υποκοουλτούρας (π.χ. LSD). Οι εξελίξεις αυτές πραγματοποιούνται εν μέσω μιας περιόδου μεταβολής των συνθηκών εργασίας, όπως ενδεικτικά, η αύξηση της επισφαλούς απασχόλησης (συμπεριλαμβανομένων των επαγγελματιών που άλλοτε χαρακτηρίζονταν ως ασφαλή) και η συνακόλουθη μείωση των τυποποιημένων συμβατικών ρυθμίσεων που κατά κανόνα διασφαλίζουν μεγαλύτερη ασφάλεια και προστασία της υγείας, η αύξηση της ηλεκτρονικής παρακολούθησης και επιτήρησης, η αντικατάσταση ενός φάσματος θέσεων εργασίας από τη ρομποτική και την τεχνητή νοημοσύνη, η αύξηση των ανταγωνιστικών σχέσεων στην εργασία, καθώς και η προσδοκία ότι κάθε υπάλληλος θα μεγιστοποιήσει την οικεία ικανότητα προς εργασία.

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να ενθαρρύνει τη συζήτηση σχετικά με τη χρήση φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στον χώρο εργασίας και τις σχετικές επιπτώσεις για την ασφάλεια και την υγεία. Για την καλύτερη κατανόηση της διεισδυτικότητας των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων, καθώς και των κινήτρων και των καταστάσεων των χρηστών, προτείνουμε τη συμπερίληψη των ουσιών βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής έρευνας σχετικά με τη χρήση ναρκωτικών. Με το άρθρο επίσης επιδιώχθηκε η σκιαγράφηση ορισμένων «παραγόντων εξώθησης» που θα μπορούσαν να συνεκτιμηθούν σε περαιτέρω ποιοτικές εμπειρικές έρευνες επί του ζητήματος. Η καλύτερη κατανόηση των φαρμάκων βελτίωσης των επιδόσεων στον χώρο εργασίας συντελεί στην καλύτερη τεκμηρίωση και παροχή κατάλληλων πολιτικών απαντήσεων.

Βιβλιογραφικές πηγές

- Battleday, R. M. and Brem, A. K. (2015) 'Modafinil for cognitive neuroenhancement in healthy non-sleep-deprived subjects: a systematic review' («Μοδαφινίλη για τη γνωστική νευροβελτίωση υγιών υποκειμένων που δεν πάσχουν από διαταραχές ύπνου: μια συστηματική επισκόπηση»), *European Neuropsychopharmacology*, 25(11): 1865-1881.
- BBC News (2017) 'Microdosing: the people taking LSD with their breakfast' («Μικροδόσεις: LSD για πρωινό»), 10 Απριλίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.bbc.co.uk/news/health-39516345>
- Brassington, I. (2012) 'Nootropic drugs in the professions' («Τα νοοτροπικά φάρμακα στα επαγγέλματα»). Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://blogs.bmj.com/medical-ethics/2012/01/16/nootropic-drugs-in-the-professions/>
- Cook, R. F., Back, A. and Trudeau, J. (1996) 'Substance abuse prevention in the workplace: recent findings and an expanded conceptual model' («Πρόληψη των καταχρήσεων στις θέσεις εργασίας: πρόσφατα πορίσματα και ένα διευρυμένο εννοιολογικό μοντέλο»), *Journal of Primary Prevention*, 16(3): 319-339.
- Cosmopolitan* (2016) 'Rise of the high flyers' («Η άνοδος των εργαζομένων γυναικών εξαιρετικών επιδόσεων»), Οκτώβριος. Coveney, C. M. (2011) 'Cognitive enhancement? Exploring modafinil use in social context' («Γνωστική ενίσχυση; Διερεύνηση της χρήσης μοδαφινίλης στο κοινωνικό πλαίσιο») σε Pickersgill, M. and Van Keulen, I. (ed.) *Sociological Reflections on the Neurosciences (Advances in Medical Sociology, Volume 13)* Emerald Group Publishing Limited: Bingley, Ηνωμένο Βασίλειο, σ.203 - 228
- Davies, M. (2016) 'Is it clever for doctors to take smart drugs?' («Είναι έξυπνη κίνηση η χρήση έξυπνων φαρμάκων από τους γιατρούς;»), ιστότοπος σταδιοδρομίας του British Medical Journal. Διατίθεται στη διεύθυνση: http://careers.bmj.com/careers/advice/Is_it_clever_for_doctors_to_take_smart_drugs%3F
- Davies, M. (2015) 'Smart drugs' really DO work: Pills taken by a fifth of university students found to improve memory and learning - raising 'serious ethical questions' («Τα "έξυπνα φάρμακα" πράγματι δουλεύουν: διαπιστώθηκε ότι τα χάπια που λαμβάνονται από ένα πέμπτο των πανεπιστημιακών φοιτητών βελτιώνουν τη μνήμη και την ικανότητα μάθησης, ενώ εγείρουν "σοβαρά ηθικά ζητήματα"»), *Mailonline*, 20 Αυγούστου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.dailymail.co.uk/health/article-3204567/Smart-drugs-really-work-Pills-taken-fifth-university-students-improve-memory-learning-raising-ethical-questions.html>
- Die Zeit* (2015) 'Hirn auf Hochtouren; Gesunde schlucken Medikamente, um ihre Denkleistung zu steigern. Jetzt gibt es neue Hinweise darauf, dass dieses Doping funktioniert', 27 Αυγούστου.
- Dietz, P., Soyka, M. and Franke, A. G. (2016) 'Pharmacological neuroenhancement in the field of economics — poll results from an online survey' («Φαρμακολογική νευροβελτίωση στον τομέα των χρηματοοικονομικών επαγγελμάτων — αποτελέσματα μιας επιγραμματικής έρευνας»), *Frontiers in Psychology*, 7: 1-8.
- Eickenhorst, P., Vitzthum, K., Klapp, B. F., Groneberg, D. and Mache, S. (2012) 'Neuroenhancement among German university students: motives, expectations, and relationship with psychoactive lifestyle drugs' («Νευροβελτίωση μεταξύ των Γερμανών πανεπιστημιακών φοιτητών: κίνητρα, προσδοκίες και σχέσεις με ψυχοτρόπα ναρκωτικά lifestyle»), *Journal of Psychoactive Drugs*, 44 (5): 418-427.
- EU-OSHA (2014), «Διερεύνηση των προοπτικών των νέων και αναδυόμενων κινδύνων που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες έως το 2020: Εργαστήριο των εστιακών πόλων της ΕΕ» Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/reports/foresight-on-new-and-emerging-risks-associated-with-new-technologies-by-2020-workshop-for-eu-focal-points/view>
- EU-OSHA (2015), «Το μέλλον της εργασίας: φάρμακα βελτίωσης των εργασιακών επιδόσεων» Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/future-work-performance-enhancing-drugs/view>

- Felstead, A., Jewson, N. and Walters, S. (2005) *Changing places of work (Μεταβαλλόμενοι τόποι εργασίας)*. Palgrave Macmillan: Basingstoke.
- Financial Times* (2017) 'How Silicon valley rediscovered LSD' («Πώς η Silicon Valley ξαναεξεκάλυψε το LSD»), 10 Αυγούστου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.ft.com/content/0a5a4404-7c8e-11e7-ab01-a13271d1ee9c>
- Franke, A. G., Bagusat, C., Dietz, P., Hoffmann, I., Simon, P., Ulrich, R. and Lieb, K. (2013) 'Use of illicit and prescription drugs for cognitive or mood enhancement among surgeons' («Χρήση των παράνομων και συνταγογραφούμενων φαρμάκων για βελτίωση των γνωστικών λειτουργιών ή της διάθεσης μεταξύ των χειρουργών»), *BMC Medicine*, 11(1): 102.
- Huws, U., Spencer, N.H., Syrdal, D. S. and Holts, K. (2017) 'Work in the European Gig Economy – Employment in the Era of Online Platforms'. («Εργασία στην ευρωπαϊκή οικονομία της περιστασιακής απασχόλησης – εργασία στην εποχή των επιγραμμικών πλατφορμών»). Foundation for European Progressive Studies, 29 Νοεμβρίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.feps-europe.eu/en/publications/details/579>
- Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ), (2012) *From precarious work to decent work: Outcome document to the workers' symposium on policies and regulations to combat precarious employment (Από την επισφαλή στην αξιοπρεπή εργασία: έγγραφο αποτελεσμάτων του συμποσίου εργαζομένων σχετικά με τις πολιτικές και τους κανονισμούς για την αντιμετώπιση του ζητήματος της επισφαλούς απασχόλησης)*, Γενεύη: Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
- Karim, F. (2017) 'A drop of LSD is "new brain booster"' («Μία δόση LSD είναι το νέο φάρμακο εγρήγορσης του εγκεφάλου»), *The Times*, 30 Δεκεμβρίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.thetimes.co.uk/article/a-drop-of-lsd-is-new-brain-booster-w2kbtw559>
- Le Matin* (2016) 'La pilule qui repousse les limites' («Το χάπι που εξωθεί τα όρια»), 17 Μαΐου, ελβετική έκδοση.
- Lengvenyte, A., Strumila, R. and Grikiniene, J. (2016) 'Use of cognitive enhancers among medical students in Lithuania' («Χρήση φαρμάκων βελτίωσης των γνωστικών λειτουργιών μεταξύ των φοιτητών Ιατρικής στη Λιθουανία»), *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 33(2): 173-188.
- London Evening Standard* (2016) 'The new power brokers: meet the alpha females taking over the City' («Οι νέες πανίσχυρες χρηματίστριες: σας παρουσιάζουμε τα κυρίαρχα θηλυκά που καταλαμβάνουν το City»), 23 Μαρτίου Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.standard.co.uk/lifestyle/esmagazine/the-new-power-brokers-meet-the-alpha-females-taking-over-the-city-a3209556.html>
- Mail Online* (2013) 'Would you take the 'Superwoman' pill? Stressed at work, overwhelmed at home, a generation of women are turning to brain-boosting drugs to help them cope' («Θα δοκιμάζατε το χάπι της Σούπερ Γούμαν; Αγχωμένες στη δουλειά, φορτωμένες στο σπίτι: μια γενιά γυναικών καταφεύγουν στα φάρμακα εγρήγορσης του εγκεφάλου για να τα βγάλουν πέρα»), 6 Ιανουαρίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.dailymail.co.uk/femail/article-2258099/Would-super-woman-pill-Stressed-work-overwhelmed-home-generation-women-turning-brain-boosting-drugs-help-cope.html>
- Majori, S., Gazzani, D., Pilati, S., Paiano, J., Sannino, A., Ferrari, S. και Checchin, E. (2017), 'Brain doping: stimulants use and misuse among a sample of Italian college students' («Εγκεφαλικό ντόπινγκ: η χρήση και κατάχρηση διεγερτικών σε δείγμα ιταλών φοιτητών»), *Journal of Presidency Medicine and Hygiene*, 58(2): E130-E140.
- Marsh, S. (2017) 'Universities must do more to tackle use of smart drugs, say experts' («Τα πανεπιστήμια πρέπει να αντιμετωπίσουν πιο δραστικά τη χρήση των έξυπνων φαρμάκων, σύμφωνα με τους ειδικούς»), *The Guardian*, 10 Μαΐου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.theguardian.com/education/2017/may/10/universities-do-more-tackle-smart-drugs-say-experts-uk-exams>
- Measham, F. and Shiner, M. (2009) 'The legacy of "normalisation": the role of classical and contemporary criminological theory in understanding young people's drug use' («Το κληροδότημα της θεωρίας της κανονικοποίησης: ο ρόλος της κλασικής και σύγχρονης

- εγκληματολογικής θεωρίας στην κατανόηση της χρήσης ναρκωτικών από τους νέους»), *International Journal of Drug Policy*, 20(6): 502-508.
- MHRA (2016) 'Freshers warned to be smart and avoid Modafinil' («Συνιστάται στους πρωτοετείς να ενεργήσουν έξυπνα και να αποφύγουν τη χρήση μοδαφινίλης»), δελτίο Τύπου της 26ης Σεπτεμβρίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.gov.uk/government/news/freshers-warned-to-be-smart-and-avoid-modafinil>
- MHRA (2014) 'Medicines watchdog makes record seizure of experimental smart drugs' («Η αρχή εποπτείας φαρμάκων σημειώνει ρεκόρ κατασχέσεων πειραματικών έξυπνων φαρμάκων»), δελτίο τύπου της 24ης Οκτωβρίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.gov.uk/government/news/medicines-watchdog-makes-record-seizure-of-experimental-smart-drugs>
- Moscone, F., Tosetti, E. and Vittadini, G. (2016) 'The impact of precarious employment on mental health: the case of Italy' («Ο αντίκτυπος της επισφαλούς απασχόλησης στην ψυχική υγεία: η περίπτωση της Ιταλίας»), *Social Science & Medicine*, 158: 86-95.
- Nelson, C. (2017) 'Is popping pills the sure way to beat performance nerves?' («Είναι η κατανάλωση χαπιών ο σίγουρος τρόπος για την καταπολέμηση του άγχους επιδόσεων;»), *The Strad*, 7 February. Δημοσιεύτηκε αρχικά τον Αύγουστο του 2010. Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.thestrads.com/is-popping-pills-the-sure-way-to-beat-performance-nerves/3133.article>
- Neznamov, G. G. and Teleshova, E. S. (2009) 'Comparative studies of Noopept and piracetam in the treatment of patients with mild cognitive disorders in organic brain diseases of vascular and traumatic origin' («Συγκριτική μελέτη των Noopept και πिरακετάμης στη θεραπεία ασθενών με ήπιες γνωστικές διαταραχές στις οργανικές εγκεφαλικές παθήσεις αγγειακής και τραυματικής προέλευσης»), *Neuroscience and Behavioral Physiology*, 39(3): 312-321.
- Parker, H. (1997) 'Adolescent drugs pathways in the 1990s' («Τα μονοπάτια μετάβασης των εφήβων στα ναρκωτικά τη δεκαετία του 1990») σε Braggins, J. (Ed.), *Tackling drugs together: One year on (Αντιμετωπίζουμε μαζί τα ναρκωτικά: ένα έτος πορείας)*, Institute for the Study and Treatment of Delinquency (Ινστιτούτο για τη Μελέτη και την Καταπολέμηση της Εγκληματικότητας), Λονδίνο.
- Parker, H., Aldridge, J., and Measham, F. (1998) *Illegal leisure: The normalisation of adolescent recreational drug use* («Παράνομη απόλαυση: η κανονικοποίηση της χρήσης ψυχαγωγικών ναρκωτικών μεταξύ των εφήβων»), Routledge: Λονδίνο.
- Parker, H., Williams, L. και Aldridge, J. (2002), 'The normalisation of 'sensible' recreational drug use: further evidence from the North West England longitudinal study' («Η κανονικοποίηση της «συνετής» χρήσης ψυχαγωγικών ναρκωτικών: περαιτέρω στοιχεία από τη διαχρονική μελέτη για τη Βορειοδυτική Αγγλία»), *Sociology*, 36(4): 941/-964.
- Pells, R. (2016) 'More students turn to banned 'brain boosting' drug than ever before' («Αριθμός ρεκόρ φοιτητών που καταφεύγουν σε απαγορευμένα φάρμακα εγρήγορσης του εγκεφάλου») *The Independent* 6 Ιουνίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.independent.co.uk/student/student-life/noopept-study-drug-legal-high-banned-brain-boosting-students-record-numbers-a7068071.html>
- Repantis, D., Maier, L. J. and Heuser, I. (2016) 'Correspondence arising: modafinil for cognitive neuroenhancement in health non-sleep-deprived-subjects' («Επιστολή στον εκδότη: μοδαφινίλη για τη γνωστική νευροβελτίωση υγιών υποκειμένων που δεν πάσχουν από διαταραχές ύπνου»), *European Neuropsychopharmacology*, 26(2): 392-393.
- Richards, V. (2016) 'Thousands of care workers could get payouts after landmark minimum wage case' («Πιθανές αποζημιώσεις σε χιλιάδες εργαζόμενους στον τομέα της φροντίδας μετά την υπόθεση-ορόσημο περί κατώτατου μισθού»), *The Independent*, 17 Μαρτίου.
- Sahakian, B., D'Angelo, C. and Savulich, G. (2017) 'LSD microdosing is trending in Silicon Valley — but can it actually make you more creative' («Η μικρόδοση LSD είναι στη μόδα στη Silicon Valley: μπορεί πράγματι να σε κάνει πιο δημιουργικό;») *The Independent*, 15 Φεβρουαρίου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and->

tech/features/lsd-microdosing-is-trending-in-silicon-valley-but-can-it-actually-make-you-more-creative-a7580881.html

- Shiner, M. and Newburn, T. (1997) 'Definitely, maybe not? The normalisation of recreational drug use amongst young people' («Σίγουρα, ίσως και όχι; Η κανονικοποίηση της χρήσης ψυχαγωγικών ναρκωτικών μεταξύ των νέων»). *Sociology*, 31(3): 511/-529.
- Sonnenstuhl, W. and Trice, H. (1987) 'The social construction of alcohol problems in a union's peer counseling program' («Η κοινωνική κατασκευή του αλκοολισμού στο πλαίσιο προγράμματος συμβουλευτικής ομηλίκων ενός σωματείου»), *Journal of Drug Issues*, 17(3): 223/-254.
- Square Mile Health (2017) 'Square Mile tackles 'high functioning' drink and drug Addicts' («Πρωτοβουλία του Square Mile για την εξάρτηση ατόμων υψηλής λειτουργικότητας από το αλκοόλ και τα ναρκωτικά»), 25 Μαΐου. Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://www.squaremilehealth.org.uk/square-mile-tackles-high-functioning-drink-and-drug-addicts/>
- The Observer* (2015) 'Students used to take drugs to get high. Now they take them to get higher grades' («Οι φοιτητές κατανάλωναν ναρκωτικά για να φτιαχτούν. Τώρα τα παίρνουν για υψηλότερες βαθμολογίες»), 15 Φεβρουαρίου.
- The Times* (2017) 'Online doctor app gave drugs without safety checks' («Επιγραμμική εφαρμογή ιατρικών συμβουλών χορηγεί φάρμακα άνευ ελέγχου ασφαλείας»), 27 Ιουνίου.
- UK Government (2016) 'Freshers warned to be smart and avoid modafinil' («Συνιστάται στους πρωτοετείς να ενεργήσουν έξυπνα και να αποφύγουν τη χρήση μοδαφινίλης»). Διατίθεται στη διεύθυνση: <https://www.gov.uk/government/news/freshers-warned-to-be-smart-and-avoid-modafinil>
- Vargo, E. J. and Petróczi, A. (2016) "'It was me on a good day": exploring the smart drug use phenomenon in England' («"Με πέτυχε σε καλή μέρα": διερεύνηση του φαινομένου της χρήσης έξυπνων φαρμάκων στην Αγγλία», *Frontiers in Psychology*, 7, άρθρο 779, 1-12.
- Vrecko, S. (2013) 'Just how cognitive is "cognitive enhancement"? On the significance of emotions in university students' experiences with study drugs' («Τελικά πόσο γνωστική είναι η "γνωστική ενίσχυση"; Σχετικά με τη σημασία των συναισθημάτων στις εμπειρίες των πανεπιστημιακών φοιτητών με φάρμακα μελέτης»), *AJOB Neuroscience*, 4:(1): 4-12.
- Welford, P. (2016) 'Is it clever to take smart drugs' («Είναι έξυπνη κίνηση η χρήση έξυπνων φαρμάκων;» Διατίθεται στη διεύθυνση: <http://student.bmj.com/student/view-article.html?id=sbmj.i5478>
- Wibberley, C.W. and Price, J. F. (2000) 'Young people's drug use: facts and feelings implications for the normalization debate' («Η χρήση ναρκωτικών από τους νέους: δεδομένα και συναισθήματα - επιπτώσεις στη συζήτηση περί κανονικοποίησης»). *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 7(2): 147-162.
- Williams, L. (2016) 'Muddy waters?: Reassessing the dimensions of the normalisation thesis in twenty-first century Britain' («Θολά νερά: επανεξέταση των διαστάσεων της θεωρίας περί κανονικοποίησης στη Μεγάλη Βρετανία του 21ου αιώνα»), *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 23(3): 190-201.

Συντάκτες: Δρ Karen Dale και καθηγητής Brian Bloomfield, Department of Organisation, Work and Technology (Τμήμα Οργάνωσης, Απασχόλησης και Τεχνολογίας), Πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ, Ηνωμένο Βασίλειο

Διαχείριση έργου: Annick Starren, Emmanuelle Brun, Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια και την Υγεία στην Εργασία (EU-OSHA)

Η παρούσα έκθεση συντάχθηκε για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Οργανισμού για την Ασφάλεια και την Υγεία στην Εργασία (EU-OSHA). Το περιεχόμενό της, συμπεριλαμβανομένων των απόψεων ή/και των συμπερασμάτων που παρουσιάζονται σε αυτήν, εκφράζει αποκλειστικά τις απόψεις των συντακτών και δεν αντανακλά κατ' ανάγκη τη γνώμη του EU-OSHA.

Η μετάφραση πραγματοποιήθηκε από το Μεταφραστικό Κέντρο (CdT, Λουξεμβούργο).